

Islamic Azad University, Lahijan Branch

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزاء

Homepage: <http://jcl.d.liau.ac.ir>

Vol.2, No.4, Issue 8, winter 2023, P: 83-104

Receive Date: 2023/02/05

Revise Date: 2023/11/12

Accept Date: 2023/12/03

Article type: Original Research

Online ISSN: 2821-2339

DOI: 10.30495/jcl.d.2023.1979374.1047

Examining civil Responsibility and Method of Compensation caused by the Fault of the Government in the Spread of the Covid-19 Virus

Mojtaba Maqsoodi¹
Hamid Soleimani²

Abstract

The spread of the Covid-19 virus at the end of 1398 and many damages it caused to individuals is an important issue that requires a special examination about the role and extent of the government's fault in the spread of this disease. In the current research, an attempt has been made to investigate the literature of Shia jurisprudence and internal law, with a look to international law, the different dimensions of the government's civil responsibility due to the fault in the spread of the disease of Covid-19 and the extent of the government's responsibility in compensating the damages caused by the fault of the government in the spread of this virus. The following article, in a descriptive and analytical method by using the documents and library resources, while explaining the covid-19 and the government's responsibility, examines the civil responsibility of the government, its scope and method of compensation caused by the government's fault in the spread of the covid-19 virus. Examining the Shia jurisprudence sources and internal law, shows that there are several foundations and documents for the civil responsibility of the government, due to the fault in the spread of the corona virus and regarding the extent of the government's responsibility, considering the lack of separation between administrative and sovereign acts for the government in Jurisprudence, contrary to internal laws, while occupying government's fault and damages caused by the government's fault about the victims of the Covid-19 virus, the rule of fairness is that each of the government and the injured victims are responsible to the extent of their fault and If none of them are guilty, the compensation is from the treasury.

Keywords: The government's civil responsibility for the spread of Covid-19, The government's fault in the spread of the Corona Virus, Compensation for the damage caused by covid-19, The extent of the government's responsibility for the spread of the Corona Virus.

1. Master's degree in private law, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran. maghsoodi.m2860@gmail.com

2. Assistant Professor of the Department of Law, Rahjoyan Danesh Institute of Higher Education, Dashtestan, Iran (corresponding author). notary74b@gmail.com

دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزا

Homepage: <http://jcl.d.liau.ac.ir>

سال دوم - شماره ۴ - شماره پیاپی ۸ - زمستان ۱۴۰۲، ص ۸۳-۱۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۶

DOI: 10.30495/jcl.d.2023.1979374.1047

شاپا الکترونیکی: ۲۸۲۱-۲۳۳۹

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی مسئولیت مدنی و نحوه جبران خسارت ناشی از تقصیر دولت در شیوع

ویروس کووید ۱۹

مجتبی مقصودی^۱

حمید سلیمانی^۲

چکیده

شیوع ویروس کووید ۱۹ در اواخر سال ۱۳۹۸ شمسی و ایراد خسارات فراوان بر اشخاص، مسأله‌ای حائز اهمیت است که بررسی نقش و میزان تقصیر دولت در شیوع این بیماری، پژوهشی ویژه می‌طلبد. در پژوهش حاضر تلاش شده است با بررسی در ادبیات فقه شیعه و حقوق داخلی، با نگاهی به حقوق بین الملل، ابعاد مختلف مسئولیت مدنی دولت ناشی از تقصیر در شیوع بیماری کووید ۱۹ و میزان مسئولیت دولت در جبران خسارات ناشی از تقصیر دولت در شیوع این ویروس تبیین شود. مقاله پیش رو، به روش توصیفی تحلیلی و با بهره‌مندی از اسناد و منابع کتابخانه‌ای، ضمن ایضاح کووید ۱۹ و مسئولیت دولت، مسئولیت مدنی دولت، گستره آن و چگونگی جبران خسارت ناشی از تقصیر دولت را در شیوع ویروس کووید ۱۹ بررسی می‌کند. بررسی منابع فقهی شیعه و حقوق داخلی، نمایان می‌سازد که مبانی و مستندات متعددی برای مسئولیت مدنی دولت، قبال تقصیر در شیوع ویروس کرونا وجود دارد و در خصوص میزان مسئولیت دولت، با توجه به عدم تفکیک میان اعمال تصدی و حاکمیتی برای دولت در فقه، خلاف قوانین داخلی، در صورت احراز تقصیر دولت و حصول آسیب ناشی از تقصیر دولت، بر مبتلایان ویروس کووید ۱۹، قاعده‌ی انصاف، مقتضی آن است که هر یک از دولت و مبتلایان آسیب دیده، به میزان تقصیر خود مسئول هستند و چنانچه هیچ یک مقصر نباشند، جبران خسارت، از بیت المال است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی دولت قبال شیوع کووید ۱۹، تقصیر دولت در شیوع ویروس کرونا، جبران خسارت ناشی از کووید ۱۹، گستره مسئولیت دولت قبال شیوع کووید ۱۹.

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. maghsoodi.m2860@gmail.com

^۲ استادیار گروه حقوق موسسه آموزش عالی رهنویان دانش، دشتستان، ایران (نویسنده مسئول). notary74b@gmail.com

مقدمه

بیماری کووید ۱۹ که خوشه‌ای از موارد عفونت شدید تنفسی به شمار می‌رود، توانایی آلوده کردن انسان‌ها را تا حد کشندگی دارد و خسارات زیادی را از لحاظ جانی و مالی به بار آورده که این وضعیت منجر به انجام اقدامات متعددی از سوی دولت شده است. در مورد چرایی انجام این اقدامات تردید نیست؛ چراکه ریشه در قانون اساسی، قوانین عادی و اسناد بین‌المللی دارند. کووید ۱۹ از آن‌گونه بلایایی است که اقدام یا عدم اقدام به موقع دولت در مهار، انتقال و شیوع آن نقش بسزایی داشته و از ابعاد مختلف قابل بررسی است که یکی از این ابعاد، مسئولیت مدنی می‌باشد.

برای تحقق مسئولیت مدنی به نصوص قانونی نیازی نیست، بلکه برای تعیین مصادیق خطا و تقصیر، همین اندازه کافی است که فعل یا ترک فعل منجر به ورود خسارت به دیگری شود و این خسارت در نظر عرف، نا متعارف جلوه کند؛ خواه فعل یا ترک فعل مزبور، مورد نهی قانون قرار گرفته باشد؛ خواه ناشی از نهی قانون نباشد (یزدانیان، ۱۳۸۷، ۲۴۱/۱).

بر این اساس، هرگونه قصور، تأخیر و اهمال دولت، جهت مقابله به موقع با ویروس کرونا که منجر به ایراد خسارت به هموطنان یا منتهی به استمرار تعطیلی غیر ضروری کسب و کارها گردد، قابل تأمل است.

از یک سو دامنه این فعالیت‌ها و نقش اصلی دولت در تأمین منافع عمومی، یا به تعبیری، اقدامات حاکمیتی و احسانی بودن بخش مهمی از اقدامات دولت، اقتضا دارد قلمرو مسئولیت دولت، چندان گسترده نباشد و در انجام تکالیف او اخلال ایجاد نکند و از سوی دیگر، تحمیل زیان به بخش‌هایی از جامعه و تدارک نشدن آن، باعث می‌شود بار زیان که فایده‌ی آن، عمومی است و همگان از آن بهره‌مند می‌شوند، بر شخص یا اشخاص معینی تحمیل شود و توجه این خسارات بر اشخاص معین و محدود، با این توجه که مصلحت زیان‌دیده نیز در این زیان، مندرج است، چندان منطقی به نظر نمی‌رسد؛ به ویژه، در بسیاری از موارد، بدون جبران ماندن خسارت ناشی از اقدامات دولت، زیان‌دیده را در تنگنا قرار می‌دهد.

السان (۱۳۹۹) به «مسئولیت مدنی دولت در قبال بیماری‌های واگیردار (بررسی موردی: کووید ۱۹)» پرداخته و با تکیه بر بنیان‌های فلسفی تحول قواعد مسئولیت مدنی، اثبات می‌کند که پذیرش مسئولیت مدنی دولت، در شرایط و اوضاع و احوال فعلی کشور از حیث اقتصادی و انحصار دولت در بسیاری از زمینه‌ها، تنها راه قابل تصور برای مدیریت پیشگیرانه از بیماری‌های واگیردار و پرداخت خسارت به زیان‌دیدگان از این بیماری‌ها است.

مظفری و میرزایی مقدم (۱۳۹۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی حقوقی نحوه عملکرد و مسئولیت دولت در جبران خسارات ناشی از بحران کووید ۱۹»، به این نتیجه رسیدند که اگرچه برخی از اقدامات

دولت را می‌توان با استناد به قواعدی نظیر قاعده احسان و اجرای قانون اهم توجیه کرد و وی را از مسئولیت رهانید، اما هیچ توجیهی برای برخی فعل‌ها یا ترک فعل‌ها، نظیر عدم اعمال محدودیت‌های ضروری در زمان مقتضی وجود ندارد.

این نوشتار، در صدد است با بررسی مبانی و مستندات مسئولیت مدنی دولت در شیوع کووید ۱۹، از منظر فقه شیعه و حقوق داخلی، با نگاه اجمالی در قوانین و منشور بین المللی، میزان مسئولیت مدنی دولت را در شرایط گوناگون بررسی کند.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. کووید ۱۹ (کروناویروس)

در ۳۱ دسامبر ۲۰۱۹ میلادی (آستانه سال ۱۳۹۹ شمسی) بروز یک بیماری شبیه ذات الریه، در بازار غذاهای دریایی شهر ووهان چین، به سازمان بهداشت جهانی گزارش شد که این سازمان و کمیته بین المللی طبقه بندی ویروس‌ها، آن را سارس ۲ نامگذاری کردند. سازمان بهداشت جهانی، در ۱۲ ژانویه سال ۲۰۲۰ میلادی، این ویروس را کرونا ویروس نوین ۲۰۱۹ معرفی و با ادامه روند بیماری در ۱۱ فوریه سال ۲۰۲۰، این بیماری را رسماً کووید ۱۹ نامگذاری کرد (گنجی و دیگران، ۱۳۹۹، ۱۱) و در تاریخ ۱۱ مارس ۲۰۲۰، سازمان بهداشت جهانی، این بیماری را دنیاگیر (پاندمی) اعلام کرد (توکلی و دیگران، ۱۳۹۸، ۴۳۳).

بیماری کووید ۱۹، از جمله بیماری‌های واگیر و مسری، با ویژگی‌ها، خصوصیات و معیارهای ویژه و خاص است (احسانی‌فر، ۱۳۹۹، ۱۴۴). کرونا ویروس‌ها جزء ویروس‌های اسید ریبونوکلیک دار تک رشته‌ای، پوشش دار و با قطر ۸۰-۱۲۰ نانومتر، دارای شکلی کروی با شاخه‌های برآمده و تاجی شکل هستند و همین شکل فضایی آن‌ها، دلیل نامگذاری این خانواده ویروسی به نام کرونا ویروس شده است (گنجی و دیگران، ۱۳۹۹، ۱۲؛ طاهری، ۱۳۹۹، ۸۹؛ حییم، ۱۳۸۶، ۱۱۸).

ویروس‌های کرونا، در اصطلاح علم پزشکی، خانواده بزرگی از ویروس‌ها هستند که می‌توانند حیوانات و انسان‌ها را بیمار کنند و به چهار گروه آلفا، بتا، دلتا و گاما تقسیم می‌شوند (توکلی و دیگران، ۱۳۹۸، ۴۳۴). هر چند وقت، گونه جدیدی از جهش‌های کرونا شناخته می‌شود که معمولاً نسبت به نوع اولیه مقاوم‌تر و مسری‌تر هستند. سرعت تکثیر این ویروس‌ها بسیار بالاتر از نوع اولیه ویروس کرونا است.

بیماری همه گیر کووید ۱۹ در حال گسترش است و تا تاریخ ۱۴۰۲/۰۴/۲۷ به بیش از ۶۹۱ میلیون ابتلاء در سراسر جهان و بیش از ۷ میلیون و ۶۱۲ هزار ابتلاء در ایران رسیده است. همچنین، آمار

جان‌باختگان تا تاریخ مذکور، بیش از ۶ میلیون و ۸۹۹ هزار نفر در سراسر جهان و بیش از ۱۴۶ هزار و ۳۰۰ نفر در ایران می‌باشد (به نقل از پایگاه اینترنتی وردمترس).^۱

۲-۱. دولت

از لحاظ لغوی، دولت، به معنای: گذشتن از حالی به حالی، گروهی که بر مملکت حکومت می‌کنند، مملکت، قوه مجریه و کشور می‌باشد (معین، ۱۳۸۶، ۷۰۵/۱). همچنین، از لحاظ کاربردی در سه مفهوم استفاده شده است:

(۱) دولت، به عنوان یک شخصیت حقوقی، جامعه متمرکز سیاسی است که در قلمرو معینی مستقر بوده و از قدرت عالی و حیثیت بین‌المللی برخوردار است (صفار، ۱۳۷۳، ۱۴۵).

(۲) دولت، سازمانی سیاسی است که برای تأمین روابط اجتماعی و حراست، از شخصیت انسان و در عین حال، تأمین منافع عمومی به وجود آمده است (آشوری، ۱۳۶۶، ۱۶۳).

طبق این دو نظر دولت شامل هر سه قوای مجریه، مقننه و قضاییه می‌شود.

(۳) دولت به معنای خاص، همان قوه مجریه در رده‌های سیاسی فوقانی، نظیر: رئیس‌جمهور، هیأت دولت و مدیران اجرایی کشور می‌باشد (قاضی، ۱۳۹۸، ۱۲۷).

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز تعدد مفاهیم دولت دیده می‌شود:

(۱) کشور، در اصول ۱۲۵ و ۱۵۲؛

(۲) نظام سیاسی حاکم یا به مفهوم عام کل حاکمیت سیاسی، در اصول: ۳، ۸، ۹، ۱۱، ۱۴، ۲۱، ۴۱، ۴۲، ۴۹، ۵۳، ۵۵، ۸۰، ۸۳، قسمت اول ۸۵، ۱۰۳، ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۵۵ و ۱۷۳؛

(۳) قوه مجریه، در اصول: ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۴۳، ۴۴، ۸۲، ۱۳۴، ۱۴۷، ۱۵۱ و ۱۷۰؛

(۴) هیأت وزیران یا کابینه، در اصول: ۵۲، ۷۹، قسمت دوم ۸۵، ۱۰۲، ۱۳۵، ۱۳۶ و ۱۳۸؛

(۵) یکی از قوای به جز قوه مجریه؛ منظور از واژه دولت در اصل (۱۷) قوه قضاییه است.

زمانی که بحث از حقوق ملت، برابر دولت است، اولین مفهومی که از واژه دولت، بعد از مفهوم عام آن در ذهن متبادر می‌شود، قوه مجریه است. از آنجا که با شیوع ویروس کرونا، شماری از حقوق اعضای جامعه، از جمله: سلامتی، امنیت و... تحت تأثیر قرار گرفته و از طرفی، قدرت اجرایی کشور در دست قوه مجریه می‌باشد؛ بنابر این، منظور از واژه دولت در این تحقیق، معنای خاص آن، یعنی: قوه مجریه مد نظر می‌باشد.

۱. به نشانی: <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>

۲. مستندات مسئولیت مدنی دولت در قبال کووید ۱۹

از نظر تاریخی، در ایران تا پیش از انقلاب مشروطه، دولت از مصونیت کامل برخوردار بود و زیان‌دیده‌ها حق مطالبه جبران خسارت از دولت را نداشتند (وحدتی شبیری، سامانی، ۱۴۰۰، ۸۸). این مصونیت، برای دولت ادامه داشت تا آنکه در تاریخ: ۱۳۳۹/۰۲/۰۷ با تصویب قانون مسئولیت مدنی، برای نخستین بار، به صراحت، مسئولیت مدنی دولت، آن هم صرفاً در اعمال تصدی و نه اعمال حاکمیت، مورد پذیرش قانونگذار واقع شد (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۰، ۴۳۴-۴۳۵).

در ادامه، مستندات فقهی و حقوقی مسئولیت مدنی دولت، قبال خسارات وارده به مردم از طریق کووید ۱۹ به نمایش گذاشته شده است.

۲-۱. مستندات فقهی

علاوه بر مستندات فقهی که ذیلاً آمده و به مسئولیت مدنی دولت پرداخته شده، در برخی موارد، به قواعد کلی باب ضمان، همانند قواعد: لاضرر، اتلاف، تسبیب، احترام و... نیز استدلال شده است.

(۱) روایتی از حضرت امیر المؤمنین علی (ع) به نقل از اصعب بن نباته بیان گردیده که اگر قضات در خون و قطع خطا کنند، باید به وسیله بیت المال مسلمانان جبران شود (طوسی، ۱۳۶۵، ۳۱۵/۶).
واژه قاضی در این روایت، خصوصیتی ندارد. در نتیجه، تمام مقامات اجرایی چنانچه بدون تقصیر مرتکب خطایی شوند، جبران خسارت آنان، بر عهده بیت المال است؛ زیرا همان خصوصیات محسن بودن، تلاش در جهت تأمین مصالح مسلمانان و... که در قاضی، موجب حکم به پرداخت خسارات از بیت المال شده، در دیگر مقامات اجرایی نیز وجود دارد.

(۲) در روایات بسیاری، مضمون مشترک: «لایبطل دم امرء مسلم» به چشم می‌خورد؛ همچون فرمایش امام صادق (ع) که اگر کشته‌ای در بیابانی پیدا شد، دیه او از بیت المال پرداخت می‌شود؛ زیرا حضرت امیر المؤمنین علی (ع) پیوسته می‌فرمود: خون انسان مسلمان باطل نمی‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ۳۵۵).

در این قبیل مسائل، حکومت نقشی ندارد و مسئول است، حال اگر حکومت نقشی داشته باشد، به طریق اولی ضامن است؛ لذا مسئولیت مدنی دولت از این دسته روایات به دست می‌آید.

(۳) پس از آنکه رسول خدا (ص) خالد بن ولید را برای دعوت به اسلام به سوی قبیله بنی جذیمه فرستاد و خالد آنان را مورد قتل و غارت قرار داد، رسول خدا (ص)، امیرمؤمنان (ع) را با اموالی به سوی آن قبیله فرستادند. هنگامی که امیرمؤمنان (ع) بازگشت، بیان داشتند: یا رسول الله! برای هر خونی که از آنان ریخته شده بود، دیه‌ای پرداخت کردم و برای هر جنین، برده‌ای و برابر هر مالی که از میان رفته بود، مالی دادم. مقداری مال نزد من باقی ماند، قدری از آن را برای ظروف سگ‌ها و ریسمان چوپان‌ها دادم، مقدار دیگری باقی ماند، مقداری از آن را برای ترس و ناراحتی زنان و کودکان دادم و مقداری را دادم تا

آنان از شما راضی شوند. رسول خدا(ص)، از این عمل امیرمؤمنان(ع) اظهار خرسندی کردند (طبری، ۱۹۸۷، ۳۴۲/۲-۳۴۱)؛ بنابر این، به دستور حضرت رسول(ص)، خسارات وارده با پرداخت از بیت المال، جبران شده است.

۴) خبر به خلیفه دوم رسید که زنی بدکاره است. مأموری را در پی او فرستاد و مأمور او را ترساند. زن ترسید و درد زایمان او را فراگرفت و پسری زایید. پسر صدایی کرد و مرد. خلیفه دوم نگران شد. پیرامونیان وی گفتند: ای خلیفه! بر تو گناهی نیست و چیزی بر عهده‌ی تو نیست. بعضی گفتند: این چه حکمی است؟ عمر گفت: از ابوالحسن پرسید. حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) فرمودند: اگر اجتهاد کردید، به واقع نرسیدید، و اگر به رأی خود گفتید، خطا کردید؛ سپس حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) به عمر فرمودند: دیه طفل به عهده تو است (کلینی، ۱۴۰۷، ۳۷۴)؛ لذا این گفته حضرت امیرالمؤمنین علی(ع)، صراحت در مسئولیت مدنی مدیران و کارگزاران حکومت و دولت دارد.

۲-۲. مستندات قانونی

صرف نظر از بحث درباره‌ی عموم مسئولیت مدنی دولت، در این مبحث، به بررسی مستندات قانونی مسئولیت مدنی دولت، قبال بیماری‌های واگیردار با محوریت کووید ۱۹ پرداخته می‌شود.

۱) از منظر قانون اساسی، رد پای سلامت و بهداشت عمومی را می‌توان در اصول: ۳، ۲۱، ۲۹، ۳۰ و ۴۳ دنبال کرد. اصل ۲۹ قانون اساسی، تأمین دسترسی عادلانه به خدمات سلامت را از وظایف دولت برشمرده و در بند ۱۲ اصل ۳ و اصل ۴۳ قانون مذکور، تأمین نیازهای اساسی بهداشت و درمان و بر طرف ساختن هر نوع محدودیت در زمینه بهداشتی مورد تأکید قرار گرفته است. در بیماری کرونا ویروس نیز دولت موظف به تأمین مسائل بهداشتی جامعه است و مسئولیت مدنی دارد.

۲) بر اساس قانون طرز جلوگیری از بیماری‌های آمیزشی و بیماری‌های واگیردار (مصوب ۱۳۲۰/۰۳/۱۱)، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ملزم به اجرای طرح‌هایی برای مقابله با امراض مسری و آمیزشی شده است؛ چنانچه وزارت بهداشت، در زمینه جلوگیری، آموزش و درمان هموطنان، قبال کرونا ویروس کوتاهی کند، مسئولیت مدنی خواهد داشت.

۳) بر اساس ماده ۱ قانون تشکیلات و وظایف وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (مصوب ۱۳۶۷/۰۳/۰۳) و بند «ر» ماده ۱۴ قانون مدیریت بحران کشور (مصوب ۱۳۹۸/۰۵/۰۷)، تأمین همه جانبه حق بر سلامت و تمهید بهداشت عمومی و پیشگیری از شیوع امراض واگیردار از طریق جلب کمک و مشارکت مردم و نهادها و سایر دولت‌ها و مراجع بین المللی ذی ربط برای تأمین ما یحتاج پیشگیری و درمان مبتلایان، مسئولیت بنیادینی است که بر عهده حاکمیت نهاده شده است که وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی متولی اصلی این امر می‌باشد.

۴) در ماده ۵۵ قانون شهرداری وظیفه شهرداری جلوگیری از شیوع امراض واگیردار و اعلام این گونه بیماری‌ها، به وزارت بهداشت و مؤسسات بهداشتی و دامپزشکی و دور نگهداشتن بیماران مبتلا به امراض یاد شده، ذکر گردیده است؛ چنانچه هر یک از واحدهای مذکور، در انجام وظایف خود، در پیشگیری از شیوع و درمان بیماران مبتلا به ویروس کرونا قصور کنند، می‌بایست پاسخگو باشند.

۵) ماده ۱۰ اساسنامه تشکیلات و سازمان دهیاری‌ها (مصوب ۱۳۸۰/۱۱/۲۱)، به وظیفه دهیار و دهیاری در امور بهداشتی، کمک به مبتلایان و بیماری‌های واگیردار، اشاره کرده است. همان وظیفه را شهرداری‌ها، قبال ویروس کرونا، در سطح پایین‌تر از دهیاری‌ها بر عهده دارند.

۶) ماده ۹ قانون سازمان عمرانی کشور و ازدیاد سهم کشاورزان (مصوب ۱۳۳۴/۰۵/۰۵)، تکلیف سازمان عمرانی کشور (در امور تعاونی و اجتماعی) برای کمک به جلوگیری از امراض مسری را عنوان کرده است^۱ که با توجه به سوابق ذکر شده در وقوع بیماری‌های واگیردار در سالیان گذشته، این سازمان می‌بایست پیش بینی وقوع بیماری مسری، همچون: کرونا و ویروس و اقدامات لازم را از قبیل: احداث بیمارستان، استخدام پزشک سیار و هر گونه فعالیت در راستای جلوگیری از وقوع و انتشار بیماری‌های مسری در سطح کشور انجام دهد و در صورت احراز تقصیر از انجام وظایف محوله، مسئولیت خواهد داشت.

۷) میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که در تاریخ ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسیده است^۲ و دولت جمهوری اسلامی ایران، در زمینه پیشگیری و مقابله با بیماری‌های فراگیر و مسری، تعهدات مختلفی را پذیرا شده است،^۳ از آنجا که کرونا ویروس، بیماری واگیردار بوده، مسئولیت دولت در این باره پر واضح است.

۸) دستور موقت دیوان بین المللی دادگستری که در مهرماه ۱۳۹۷ در دعوای دولت جمهوری اسلامی ایران علیه ایالات متحده آمریکا صادر شد و رفع تحریم اقلام دارویی و بهداشتی را مورد تصریح قرار داد، دقیقاً مؤید این پیام است که در مقابله با ویروس کرونا نیز همه‌ی کشورها و سازمان‌های بین

۱. امور عمرانی و تعاونی و اجتماعی بخش به قرار ذیل است: ساختمان بیمارستان و ... تأسیس داروخانه مرکزی و ... استخدام پزشک سیار و کمک برای جلوگیری از بیماری‌های بومی و مسری و کمک مالی بدون سود یا با سود نازل به دهستان‌هایی که برای انجام امور عمرانی و تعاونی خود درآمد کافی ندارند.

۲. این قانون به موجب قانون اجازه الحاق دولت ایران به میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (مصوب ۱۳۵۴/۰۲/۱۷) در کشور ایران، قانون داخلی محسوب می‌گردد.

۳. بند ۱ ماده ۱۲ میثاق: «دولت‌های طرف این میثاق، حق هر کس را به تمتع از بهترین حال سلامت جسمی و روحی ممکن الحصول، به رسمیت می‌شناسند»

بند ۲ ماده ۱۲ میثاق: «تدابیری که دولت‌های طرف این میثاق برای استیفای کامل این حق اتخاذ خواهند کرد، شامل اقدامات لازم برای تأمین امور ذیل خواهد بود: ... ج: پیشگیری و معالجه بیماری‌های همه‌گیر، بومی، حرفه‌ای و سایر بیماری‌ها، همچنین بیکار علیه این بیماری‌ها».

المللی باید با یکدیگر همکاری کنند و به هیچ ملاحظه‌ای جز تضمین سلامت تمام انسان‌ها نیندیشند؛ که جملگی شهروندان جامعه بین‌المللی هستند (زمانی، ۱۳۹۹، ۹۶).

۳. گستره مسئولیت دولت در شیوع کووید ۱۹

شیوع بیماری‌های واگیر دار در ایران، رخداد جدیدی نیست و همواره در اعصار گذشته - به خصوص دوران قاجار - به دلیل وضعیت نامطلوب بهداشتی کشور، تلفات جانی فراوانی در اثر شیوع بیماری‌های واگیر دار، مانند: وبا، آبله و طاعون، در کشور رخ داده است (السان، ۱۳۹۹، ۲۳۷-۲۳۹)؛ از این رو، امکان درگیر کردن دولت با موضوع وجود دارد (السان، ۱۳۹۹، ۲۱۷) و دولت نمی‌تواند به این بهانه که از زمان دقیق شیوع بیماری اطلاعی نداشته، اقدامی پیشگیرانه در این باب صورت ندهد. دولت موظف به از بین بردن علل و ریشه بیماری‌های واگیردار تا حد امکان، از طریق اقدامات تحقیقاتی گسترده، واکسیناسیون عمومی و... می‌باشد.

با عنایت به احراز مسئولیت مدنی دولت، گستره مسئولیت دولت با توجه به حجم و اهمیت وقایع متغیر است. بررسی قوانین و مقررات داخلی، از جمله بند ب ماده ۳ قانون مدیریت بحران کشور نشان می‌دهد که بیماری‌های واگیردار در صورت شیوع عمومی، از مصادیق بحران، محسوب می‌شوند و بحران را چنین تعریف می‌کند: «از هم گسیختگی جدی عملکرد یک جامعه که ناشی از وقوع مخاطره است و منجر به خسارات و آثار منفی گسترده انسانی، اقتصادی یا محیط زیستی می‌شود؛ به طوری که مواجهه با آن، فراتر از توانایی جامعه متأثر و دستگاه‌های مسئول موضوع ماده ۲ این قانون باشد». با بررسی همه گیری کرونا ویروس مشاهده می‌گردد هر چهار ویژگی قانونی تعریف بحران وجود دارد:

- (۱) وضعیت خاص همه گیری کرونا، سبب ایجاد از هم گسیختگی جدی در عملکرد بخش‌های مختلف جامعه، از قبیل: آموزش، حمل و نقل، تجارت، کسب و کار و... شده است.
- (۲) ویروس کرونا را می‌توان مصداق مخاطره دانست.
- (۳) همه گیری کرونا خسارات و اثرات منفی گسترده انسانی و اقتصادی ایجاد کرده است.
- (۴) مواجهه با ویروس کرونا، همکاری همه جانبه مردم، بخش عمومی و بخش خصوصی را می‌طلبد (نجارزاده هنجنی، ۱۳۹۹، ۲۳۰-۲۳۱).

بر این اساس، با توجه به تشدید نیازهای ویژه مردم در شرایط بحران و اضطرار، نقش دولت به عنوان نهاد تصمیم‌گیرنده، بیش از پیش، آشکار می‌شود. در مواجهه با چنین بیماری‌های فراگیری، دولت‌ها از جهت رسالتی که مطابق قوانین به منظور حفظ سلامت اتباع شهروندان دارند، تعهداتی را برای ارتقاء حق بر سلامت شهروندان بر عهده می‌گیرند که عبارتند از:

- (۱) تعهد به احترام: یعنی دولت به گونه‌ای عمل نماید که آزادی عمل افراد و کرامتشان حفظ شود.

۲) تعهد به حمایت: یعنی دولت‌ها بکوشند خطرات تهدید کننده سلامتی را به حداقل برسانند و اقدامات ضروری برای حمایت از حق بر سلامت مردم در برابر مداخله اشخاص ثالث را انجام دهند.

۳) تعهد به ایفا: یعنی دولت‌ها تعهداتی انجام دهند که افراد در عمل از سلامت برخوردار شوند (میرموسوی، ۱۴۰۰، ۳۴-۳۵).

حاکمیت، برای انجام این تعهدات ناظر بر سلامت، از دو جهت ایفای وظیفه می‌کند؛ نخست، سعی بر پیشگیری از سرایت بیماری از کشورهای دیگر به کشورشان در بعد بین‌المللی و سعی در پیشگیری از سرایت بیماری اتباع کشورشان به یکدیگر در بعد داخلی دارند و این وظیفه را با صدور هشدارها و اخطارهای مختلف به اطلاع مردمشان می‌رسانند و با بالابردن سطح دانش مردم، روش‌های گوناگون جلوگیری از سرایت بیماری را به آن‌ها گوشزد کرده، آن‌ها را تحذیر می‌کنند و در مرحله دوم، چنانچه به رغم هشدارهای پیشگیرانه، بیماری، از شخصی به دیگری سرایت کرد، با تمسک به مقررات موجود یا از طریق وضع قانون جدید، مناسبات میان شخص ناقل بیماری و شخص زیان‌دیده را تنظیم و جبران حقوق تضییع شده زیان‌دیده را تضمین می‌کند (هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۹، ۷۸-۷۹).

۴. مسئولیت مدنی دولت بر اساس تفکیک اعمال حاکمیتی و تصدی‌گری آن

به عقیده علمای حقوق اداری، دولت دارای اعمال حاکمیت^۱ و اعمال تصدی^۲ است و مطابق ماده ۸ قانون مدیریت خدمات کشوری که بیان می‌دارد: «امور حاکمیتی، آن دسته از اموری است که تحقق آن، موجب اقتدار و حاکمیت کشور است و منافع آن بدون محدودیت شامل همه اقشار جامعه گردیده و بهره‌مندی از این نوع خدمات، موجب محدودیت برای استفاده دیگران نمی‌شود؛ از قبیل: ... ک- ارتقای بهداشت و آموزش عمومی، کنترل و پیشگیری از بیماری‌ها و آفت‌های واگیر، مقابله و کاهش اثرات حوادث طبیعی و بحران‌های عمومی...». کلیه اقدامات دولت در خصوص بیماری‌های واگیردار، وظایف حاکمیتی قلمداد شده و بیان گردیده که دولت در قبال کلیه زیانهای ناشی از این وظایف، مسئولیتی نخواهد داشت.

طرفداران نظریه تفکیک اعمال تصدی از اعمال حاکمیت معتقد هستند از آنجایی که دولت در اعمال تصدی، به اموری می‌پردازد که مردم نیز در روابط خصوصی انجام می‌دهند، در نتیجه، نسبت به اعمال تصدی خود، مقابل افراد مسئول است؛ ولی خسارت‌های ناشی از اعمال حاکمیت، سبب مسئولیت دولت

۱. اعمال حاکمیت، اعمالی هستند که دولت در انجام آن‌ها حاکم و قدرت مطلق است و به وسیله آن‌ها به مردم فرمان می‌دهد و تحکم می‌کند؛ لذا این اعمال از نظر حقوقی متفاوت از اعمال متداول بین افراد می‌باشند؛ مثل: وضع قانون و آیین‌نامه، برقراری مالیات و عوارض، سلب مالکیت از افراد و... (غمامی، ۱۳۷۶، ۱۱۵).

۲. اعمال تصدی، اعمالی که در آن‌ها نشانی از قدرت سیاسی دولت دیده نمی‌شود، بلکه دولت با همان اهداف اشخاص حقیقی که سبب منفعت است، عمل می‌کند و به همین دلیل، این اعمال، از نظر حقوقی، شبیه اعمال افراد عادی است. در این‌گونه اعمال، دولت، در نقش تاجر و صنعتگر ظاهر می‌شود و همانند سایر افراد، به خرید و فروش، اجاره و استجاره، رهن، قرض و... می‌پردازد (غمامی، ۱۳۷۶، ۱۱۵).

نیست؛ زیرا این اعمال، ناشی از قدرت حاکم دولت می‌باشد و دولت در انجام این اعمال، فقط نفع اجتماعی را در نظر داشته است (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۰، ۴۳۴-۴۴۰).

ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی نیز به صراحت میان وظایف تصدی‌گری و حاکمیتی تفکیک صورت داده و چنین بیان می‌کند: «کارمندان دولت و شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آن‌ها ... هرگاه خسارات وارده، مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و یا مؤسسات مزبور باشد، در این صورت، جبران خسارت، بر عهده اداره یا مؤسسه مربوطه است، ولی در مورد اعمال حاکمیت دولت، هرگاه اقداماتی که برحسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود، دولت مجبور به پرداخت خسارات نخواهد بود.»

سایه قسمت اخیر این ماده، بر حقوق ایران و در آراء محاکم قضایی، حاکم است؛ همان‌گونه که دادنامه: ۱۳۸۳/۰۴/۲۴ شعبه ۱۰۶ دادگاه عمومی تهران، در پرونده موسوم به هموفیلی‌ها که تعدادی از هموطنان پس از دریافت خون و فرآورده‌های خونی، مدعی ابتلاء به بیماری‌های ایدز یا انواع هپاتیت و در برخی موارد، هر دو بیماری شدند نیز دلالت بر این مطلب دارد؛ آنجا که می‌گوید: «با توجه به متصدی بودن دولت در فعل واقع شده و این نکته که اعمال انجام شده از جمله موارد اعمال حاکمیت نمی‌باشد...» (امامی، استوارسنگری، ۱۳۹۰، ۳۶۷).

به عقیده بعضی، ضابطه ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی، مبهم و نادرست است؛ زیرا عادلانه به نظر نمی‌رسد که زیان‌های ناشی از اعمال حاکمیت، به شخص یا اشخاص معین تحمیل شود و عموم مردم که از این‌گونه اعمال سود می‌برند، در جبران خسارت شریک نباشند؛ در صورتی که به موجب اصل تساوی همگان برابر هزینه‌های عمومی، هرگاه، از اعمال دولتی در راستای تأمین منافع اجتماعی، عده‌ای خاص متضرر گردند، این ضرر نیز برابر نفعی که متوجه عموم شده است، باید با پرداخت از بیت المال میان همه تقسیم شود (غمامی، ۱۳۷۶، ۱۱۶).

قوانینی همچون: اصل ۱۷۱ قانون اساسی که مسئولیت دولت را در امر قضاوت، پذیرفته و ماده ۱۳ قانون به کارگیری سلاح توسط مأمورین نیروهای مسلح در موارد ضروری (مصوب ۱۳۷۳/۱۰/۱۸)^۱ که پس از قانون مسئولیت مدنی تصویب شده‌اند، خود، یکی از راه حل‌ها و ظرفیت‌های موجود در نظام حقوقی ایران می‌باشد که می‌توان گفت: حکم قسمت اخیر ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی را تخصیص زده است.

۱. ماده ۱۳: در صورتی که مأمورین با رعایت مقررات این قانون سلاح بکار گیرند و در نتیجه طبق آراء محاکم صالحه شخص یا اشخاص بی‌گناهی مقتول و یا مجروح شده یا خسارت مالی بر آنان وارد گردیده باشد، پرداخت دیه و جبران خسارت بر عهده سازمان مربوط خواهد بود.

قاضی دادگاه پرونده ملی موسوم به هموفیلی‌ها، با استناد به بندهای ۱ تا ۳ ماده ۲ (به ویژه بند سوم) قانون اجازه الحاق دولت ایران به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی،^۱ مسئولیت مدنی دولت را در جبران زیان وارده به اشخاص، در برخی مصادیق اعمال حاکمیت، تحت شرایطی، پذیرفته است (هاشمی، ۱۳۹۱، ۴۰۵)؛ به علاوه، استقراء در پیشینه فقهی مرتبط با مسئولیت دولت، نشان می‌دهد مصادیق مهم و بارز رفتارهایی که امروزه، رفتار حاکمیتی شناخته می‌شوند، مشمول ضمان قرار گرفته‌اند و به طور صریح دلالت بر مسئولیت مدنی دولت در اعمال حاکمیت دارند؛ برای نمونه، روایت اصبع بن نباته است که قاضی، در زمره حاکمان و قضاوت نیز در شمار رفتارهای حاکمیتی است (کلینی، ۱۴۰۷، ۳۵۴/۷؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۷/۳).

در نتیجه، نظریه تفکیک میان اعمال حاکمیتی و اعمال مربوط به تصدی دولت، امروزه، شدیداً مورد انتقاد واقع شده و به نظر می‌رسد این تفکیک، با تقلید از حقوق قدیم غرب، به سیستم حقوقی ایران، وارد شده؛ لذا این نظریه، امروزه، به صورت نظریه منسوخ درآمده است (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۰، ۴۳۴). اگرچه دولت، اقدامات بسیاری در مبارزه با این بیماری، نظیر اعلام هر روزه آمار مبتلایان، ارسال پیامک‌های آموزشی و هشدار دهنده، اعمال محدودیت‌ها و... انجام داده است، لیکن این عملکرد، با انتقاداتی نظیر: عدم بستن به موقع مرزهای هوایی با کشور چین (شفیعی سیف آبادی، باقری دولت آبادی، ۱۳۹۹، ۱۶۳)، عدم اعلام به موقع ورود ویروس به کشور (مصاحبه ایرج ملک زاده، معاون وزیر بهداشت)^۲ و عدم چاره جویی مؤثر در مبارزه با این ویروس مواجه است.^۳

۵. مبانی جبران خسارت دولت ناشی از کووید ۱۹

بر اساس نظریه قرارداد اجتماعی، شهروندان بخشی از آزادی‌های خود را به دولت واگذار و در عوض امنیت جسمی و روانی را مطالبه می‌کنند. زمانی که در اثر بروز یک پدیده اجتماعی آسیبی به افراد وارد شود، دولت بر اساس تعهد موضوع قرارداد مذکور، ملزم به جبران خسارات وارده است. تعهد مد نظر، مطابق با اصل ۲۹ قانون اساسی، تأمین الزامات بهداشتی شهروندان است که بر عهده دولت می‌باشد. گسترش اپیدمی‌ها در جامعه، نقض تعهدات و مسئولیت‌های دولت در زمینه بهداشت عمومی قلمداد می‌شود و دولت ملزم به جبران خسارت از زیاندیدگان خواهد بود.

۱. ماده ۲: ۳... هر دولت طرف این میثاق متعهد می‌شود که: الف - تضمین کند که برای هر شخصی که حقوق و آزادی‌های شناخته شده در این میثاق، درباره او نقض شده باشد، وسیله مطمئن احقاق حق فراهم بشود؛ هر چند که نقض حقوق به وسیله اشخاصی ارتکاب شده باشد که در اجرای مشاغل رسمی خود عمل کرده باشند.

۲. به نشانی: <https://www.ana.press/news/477907> مهمان برنامه دستخط، تاریخ: ۱۳۹۸/۱۲/۲۳

۳. به نشانی: <https://www.hamshahronline.ir/news/494057> تاریخ: ۱۳۹۸/۱۲/۲۹

بر اساس نظریه واقع‌گرای سیاسی (صرفه‌جویی اقتصادی) نیز جبران خسارت توسط دولت، راهی برای کاستن از فشارهای سیاسی وارد بر دولت در نظر گرفته شده است؛ از این رو، دولت، با پرداخت مبلغی به جبران خسارت، احساس ناامنی و بی‌عدالتی را خریداری می‌کند و با این عمل، باعث کاهش یا تعدیل فشارهای سیاسی وارد بر خود می‌گردد. این نظریه، نگاهی اقتصادی به جبران خسارت توسط دولت دارد و شرایط موجود و منافع سیاسی، اقتضای چنین نرملشی را دارد (مهرا، ۱۳۹۹، ۱۴۵-۱۴۸).

نظریه تساوی شهروندان در تحمل هزینه‌های عمومی نیز کلیه شهروندان را به تساوی عهده‌دار هزینه‌هایی می‌داند که دولت به منظور تأمین منافع عمومی یا استقرار نظم، صرف می‌کند. اگر در اثر عملکرد سازمان دولتی زیانی به شخص یا اشخاص معینی وارد آید، این برابری از هم می‌گسلد؛ زیرا در چنین فرضی، بهره‌خدمت عمومی، نصیب همگان می‌شود، در حالی که زیان آن را عده‌ای خاص تحمل کرده‌اند؛ به این جهت، دولت باید به نمایندگی از عموم، خسارات زیاندیدگان را تا حدی جبران کند که تساوی مذکور، مجدداً برقرار شود تا از استفاده بدون سبب همگان به ضرر زیاندیدگان جلوگیری به عمل آورد (غمامی، ۱۳۷۶، ۵۲).

این نظریه، با قاعده انصاف که مبتنی بر دلیل عقل، روایات و سیره عقلا است (سلطانی، ۱۴۰۱، ۸۳-۸۷) نیز مطابقت دارد؛ زیرا چنانچه در نتیجه فعل کارکنان دولت یا نهادهای عمومی خسارتی به بار آید، حتی اگر تقصیری نیز روی نداده باشد، یا باید خسارت را فردی خاص تحمل کند، یا دولت به نمایندگان از تمامی شهروندان آن را بر عهده گیرد؛ در نتیجه، در صورت اعمال این نظریه، تقصیر که از عوامل محدودکننده مسئولیت دولت است، از صحنه کنار می‌رود و همین که در اثر اقدامات دولت، خواه، اعمال تصدی یا حاکمیتی، خسارتی به افراد وارد آید، برای مسئول دانستن دولت، کافی است (ابوالحمد، ۱۳۷۹، ۶۲۵).

مسئولیت مدنی دولت، ناشی از ویروس کرونا، مطابق نظریه تقصیر، نیاز به اثبات تقصیر دولت از جانب زیان‌دیده دارد؛ از جمله، تقصیر ناشی از افعالی که سبب شیوع کرونا و ویروس گردیده است، یا عدم به کارگیری ساز و کارهایی برای جلوگیری و کاهش خسارات احتمالی ناشی از ویروس کرونا، برای مثال، اجازه فعالیت مدارس بدون رعایت پروتکل‌های بهداشتی و... که در این حالت، دولت مسئول خواهد بود.

از طرفی، مبنا قرار دادن نظریه خطر، وجهی ندارد؛ چراکه دولت، نقشی در به وجود آوردن ویروس نداشته است؛ لیکن از نظریه تضمین حق می‌توان استفاده نمود؛ چراکه در آن، نیاز به اثبات رابطه سببیت و تقصیر نیست و صرف ورود خسارت به اشخاص، این حق را به آنان می‌دهد که متضررین، در راستای حمایت از حقوق بنیادین خود و در مقام جبران خسارت از دولت، مطالبه کند.

با پذیرش مسئولیت مدنی دولت، بنا به مستندات فقهی، قانونی و نظری موجود و عدم پذیرش محدودیت مسئولیت دولت، در اعمال تصدی‌گری و تسری آن به اعمال حاکمیتی، می‌توان به بررسی میزان مسئولیت دولت در جبران خسارات ناشی از ویروس کرونا پرداخت.

گفتنی است: آنچه از ضرر در این تحقیق مد نظر است، ضرر و زیان به معنای عام است که شامل ضررهای مادی^۱ و معنوی^۲ می‌باشد و هیچیک از ملاک‌های دیدگاه عدم ضمان دولت، از قبیل: جامعیت زیان نسبت به عموم، غیر قابل محاسبه بودن ضرر و عدم توان دولت در پرداخت خسارت‌ها، به دلیل وجود راه حل‌های قانونی، دلیل بر عدم ضمان دولت نمی‌گردد؛ بلکه پرداخت فوری خسارت را مرتفع می‌کند (مهمان نوازان، ۱۳۸۸، ۷۲).

۱-۵. جبران خسارت اعمال محسانانه

نمی‌توان دولت را برابر همه خساراتی مسئول دانست که بر اثر اعمال حاکمیت بر افراد، وارد می‌شود؛ زیرا چنین امری، نه ممکن است و نه به مصلحت و باعث اختلال در امور جامعه و عدم توفیق دولت در اداره امور می‌شود. اعمالی که مقتضای مدیریت دولت در جامعه است و با نیت احسان به جامعه بوده و خواه نا خواه باعث خسارات مادی یا معنوی به برخی از افراد می‌شود، از موارد منطبق بر قاعده احسان است. از سوی دیگر، نمی‌توان پذیرفت که دولت، به بهانه مصلحت عمومی، به انحاء گوناگون، مقابل عمل خود، با استناد به قاعده احسان، از زیر بار، مسئولیت شانه خالی کند.

می‌توان گفت: معمولاً، احسان‌هایی که نسبت به کلیت جامعه صورت می‌گیرد، از مواردی هستند که فاعل (دولت)، احسان را به عام مجموعی (جامعه) قصد می‌کند، اقدام دولت، مشمول عنوان: احسان به جمع، قرار می‌گیرد؛ لذا قاعده احسان جاری است و شخص محسن ضامن نیست. همچنین، صدق عنوان احسان، مشروط بر این است که جلب منفعت یا دفع ضرر، راه دیگری غیر از آنچه محسن انجام داده، نداشته باشد؛ بنابراین، اگر می‌توان طرحی را اجرا کرد که هیچیک از افراد جامعه متضرر نشوند، اجرای طرح‌های دیگر، موجب ضمان است.

۲-۵. جبران خسارت اجرای قانون اهم

اگر حاکمیت با توجه به مصلحت عموم جامعه تصمیماتی مانند جلوگیری از اجتماعات، ایجاد قرنطینه عمومی (اعمال محدودیت)، تعطیل کردن مغازه‌ها و... اتخاذ کند و در این بین، افرادی از جامعه، متضرر

۱. ضرر مادی، خسارتی است که به اعیان و منافع و حقوق اموال وارد می‌شود.

۲. ضرر معنوی، عبارت است از کسر حیثیت یا اعتبار اشخاص یا صدمات روحی و آن را به دو قسم تقسیم می‌کنند: (۱) کسر حیثیت و اعتبار، نوعاً در اثر افترا و ناسزا به وسیله نامه، اوراق چاپی، کاریکاتورهای مستهجن در روزنامه و مجله، انتشار عکس در وضع خلاف اخلاق حسنه و... به عمل می‌آید؛ (۲) صدمات روحی، درد و رنجی است که در اثر حادثه‌ای عارض می‌شود (صفایی، ۱۳۵۵، ۲۴۰).

شوند، آیا دولت، مشمول قاعده اجرای قانون اهم می‌شود یا خیر؟ در صورت عمل به تحذیر، هزینه‌ها بر عهده کیست؟

برای پاسخ به پرسش‌های فوق، باید به غایت عمل مخاطره آمیز توجه و دقت کرد که چه کسی از این عمل خطرناک، منتفع می‌شود. در جایی که تحذیر کننده و عامل زیان، یک نفر است و زیان رساننده، شرایط مخاطره آمیز را جهت انتفاع خود برای دیگران، ایجاد کرده است، پرداخت این هزینه‌ها، بر عهده عامل زیان است؛ چرا که مطابق اصل ۴۰ قانون اساسی، هیچ کسی حق ندارد اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر قرار دهد؛ ولی در جایی که منتفع این عمل مخاطره آمیز، زیان دیده است، هزینه باید بر دوش وی قرار گیرد.

باید توجه داشت، دولت، از سویی، وظیفه تأمین اجتماعی شهروندان و رفع موانع اشتغال و از سوی دیگر، وظیفه حفظ و استقرار و سلامت بهداشت شهروندان را بر عهده دارد و در ظهور بیماری کرونا، دولت، در تراحم و جوب تأمین اشتغال، با وجوب تأمین بهداشت، افتاده است (هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۹، ۹۸-۹۹)، حال چنانچه دولت، تحذیر بر عدم خروج از خانه برای جلوگیری از سرایت بیماری واگیردار نماید، طبیعی است عمل به این تحذیر و بقاء در قرنطینه، این افراد را از کسب درآمد، محروم می‌کند و برای آنان، هزینه مصرف آب، برق و مواد خوراکی را به دنبال دارد و هدف از آن‌ها، حفظ و نجات امر اهم، یعنی: سلامت و جان افراد بوده؛ بنابر این، بر اساس قاعده تقدیم اهم بر مهم، فعلی مقدم است که از اهمیت بالاتری برخوردار است (روضه سرا، حسین نژاد کریمی، ۱۳۹۶، ۱۳۹). در مواردی که تحذیر کننده، دولت است، پرداخت این هزینه‌ها، بر عهده مخاطب تحذیر (مردم) است؛ زیرا عمل به تحذیر، برای سلامت وی می‌باشد.

در نتیجه، برخی از اقدامات دولت را می‌توان با قواعدی نظیر: قاعده احسان و اجرای قانون اهم، توجیه کرد و دولت را از مسئولیت رها کنید؛ چراکه دولت، چاره‌ای جز انجام آن‌ها نداشته و این افعال، با هدف جلوگیری از شیوع بیماری، حفظ جان و سلامت مردم انجام پذیرفته است؛ اما هیچ توجیهی برای برخی قصور وجود نخواهد داشت (دانش نهاد، علیشاهی قلعه جوقی، ۱۳۹۶، ۸۵).

۳-۵. تقصیر دولت و خسارت دیده

به علت تکلیف دولت به حفظ بهداشت و سلامت عمومی و ترک آن و نیز قابلیت پیش بینی ورود و شیوع بیماری در کشور، تقصیر محقق شده و منجر به مسئولیت دولت خواهد شد (مظفری، میرزایی مقدم، ۱۳۹۹، ۴۰۴-۴۰۵).

فرض دیگر قابل تصور، این است که دولت، نسبت به خسارات احتمالی ناشی از ویروس کرونا هشدار بدهد، اما از شیوع و انتقال آن، به نحو مطلوب جلوگیری نکند. در این صورت، اگر خسارت دیدگان در عین هشدارهای مؤثر دولت، اعمالی انجام دهند که منجر به ورود خسارت می‌گردد، نه

می‌توان جبران تمام خسارات را بر عهده دولت گذاشت و نه می‌توان دولت را قبال تمام خسارات پدید آمده، بدون مسئولیت دانست؛ لذا از آنجا که خسارات پدید آمده، از سویی، با تقصیر دولت و از سویی، با تقصیر آسیب دیدگان پدید آمده، قاعده انصاف، مقتضی آن است که تقصیر، از جانب هر دو طرف لحاظ گردد، دولت و محذر^۱ الیه، به میزان تقصیر خود، ضامن جبران خسارت گردند (نجفی، ۱۳۶۲، ۳۲۵/۲۷).

صورت دیگر، آن است که تنها یکی از محذر^۲ الیه یا دولت، مقصر باشند و هیچ تقصیری از جانب دیگری صورت نپذیرد که در این حالت، غیر مقصر، مسئولیتی قبال مقصر نخواهد داشت (علیشاهی قلعه جوقی، دانش نهاد، ۱۳۹۷، ۲۰۶-۲۰۹)؛ برای مثال، در صورت تقصیر محذر و عدم تقصیر آسیب دیده، اگر شخص دریافت کننده بیماری بمیرد، اولیای وی می‌توانند به فرد انتقال دهنده، مراجعه کنند و اگر او هم مرده باشد، طبق فتوای فقهاء^۱ می‌توانند از مال او، دیه دریافت کنند (علیان نژادی، ۱۳۹۴، ۲۳۰).

۴-۵. عدم تقصیر دولت و خسارت دیده

فرض دیگر، آن است که هشدار دهنده، تمام شرایط مربوط به قاعده تحذیر را رعایت کرده و آسیب دیده نیز در این زمینه، تقصیری نداشته است، در این صورت، مسئولیت مدنی دولت نسبت به جبران خسارت مطرح می‌گردد؛ چراکه ماده ۱۳ قانون به کارگیری سلاح توسط مأمورین نیروهای مسلح در موارد ضروری، مسأله را این گونه حل می‌کند: «در صورتی که مأمورین، با رعایت مقررات این قانون، سلاح به کار گیرند و در نتیجه، طبق آراء محاکم صالحه، شخص یا اشخاص بی‌گناهی، مقتول و یا مجروح شده، یا خسارت مالی بر آنان وارد گردیده باشد، پرداخت دیه و جبران خسارت بر عهده سازمان مربوط خواهد بود»، حال چنانچه به طرق دیگری، غیر از استفاده از سلاح، خسارتی وارد شود، از طریق تنقیح مناط، می‌توان حکم مسئولیت دولت را قبال جبران خسارت مطرح کرد؛ چراکه به کارگیری سلاح در ایجاد مسئولیت مدنی و لزوم جبران خسارت موضوعیت ندارد و تنها چنین موردی، طریقت دارد (اردبیلی، ۱۴۰۳، ۲۶۱/۱۴)؛ بنابر این، اگر هیچ تقصیری، از جانب دو طرف، صورت نپذیرد، دولت، از باب نفی ضرر غیر متدارک و نظریه کارایی اقتصادی، ضامن جبران تمام خسارت می‌گردد. فقهاء نیز در این گونه موارد، استفاده از بیت المال را اجازه داده‌اند؛ زیرا بیت المال برای مصالح مسلمین است.

لذا باید در خصوص اعمال دولت، قائل به تفصیل شد؛ در صورتی که اعمال دولت، سبب ضرر به دیگران شود، در صورت تقصیر و بی‌احتیاطی، خسارت‌ها بر عهده اشخاصی است که مرتکب آن اعمال گردیده‌اند و شخص مقصر ضامن خواهد بود؛ در غیر این صورت، هیچ خسارتی متوجه مباشرین نبوده

۱. مطابق با فتوای آیت الله العظمی مکارم شیرازی، سؤال ۶۲۲: شخص مبتلا به ایذر و مانند آن، دیگری را به گونه‌ای به آن بیماری آلوده کرده که نوعاً پس از مدتی سبب صدمات یا مرگ وی خواهد شد. چنانچه ناقل زودتر از مجنی علیه فوت کند، دیه مجنی علیه یا خسارات وارده بر او، پس از مرگ جانی، در هر کدام از فروض عمد و شبه عمد و خطای محض بر عهده چه کسی است؟ جواب: هرگاه ناقل سبب مرگ باشد، از اموال او بر می‌دارند.

و این ضمان، متوجه بیت المال خواهد شد؛ برای مثال، اگر قاضی، در حکم خود، اشتباهی غیر مقصرانه کند و طبق موازین قضاء حکم کند، در صورت کشف یا انکشاف خطا، خسارات آن بر عهده بیت المال است و چنانچه مقصر باشد، ضمان، متوجه خود او خواهد بود؛ چنانکه ممکن است از تصویب یک قانون یا انعقاد یک قرارداد، خساراتی به افراد وارد آید.

۶. نحوه جبران خسارت دولت ناشی از کووید ۱۹

شیوه‌های مختلف جبران خسارت توسط مسئول (فاعل زیان) در مسئولیت مدنی، تابع اهداف مسئولیت مدنی می‌باشد. عمده‌ترین اهداف مسئولیت مدنی: جلب رضایت زیان‌دیده، جبران خسارت و اعاده وضع پیشین زیان‌دیده است. نظام‌های مختلف حقوقی برای دستیابی به این اهداف و اجرای تعهد عامل ورود زیان در جبران خسارت و زیان‌دیده شیوه‌هایی را ارائه داده‌اند که اهم آن‌ها عبارت است از جبران عینی (اعاده وضع پیشین) و جبران بدلی (دادن پول و مثل) (حاجی عزیزی، ۱۳۸۰، ۶۸-۷۱). در اپیدمی کرونا ویروس نیز زیان‌های مادی و معنوی، قابل تصور است و بی‌تردید، مهمتر از توجیه جبران خسارت، پیش بینی راهکارهایی برای جبران خسارت است.

۱-۶. جبران خسارات مادی

ویروس کووید ۱۹ می‌تواند آسیب‌های جسمی تا حد مرگ را به بار آورد که مصداق خسارت‌های مادی است. بدیهی‌ترین شیوه‌های جبران این خسارت‌ها را می‌توان بدین شرح برشمرد:

(۱) پرداخت نقدی، یکی از راهکارهای موجود در کشور، صندوق تأمین خسارت‌های بدنی است که می‌توان در ماده ۱۰ قانون اصلاح قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی در مقابل شخص ثالث (مصوب ۱۳۸۷/۰۴/۱۶) دید^۱ و می‌توان این رویکرد را که مؤید منطبق کلی حاکم بر جبران خسارت دانست در خصوص سایر وقایع نیز در پیش گرفت.

با عنایت به بند (و) از سر فصل نخست مصوبه شماره: ۱۵۸۱۴/۲۷/۴/الف ش مورخ: ۱۳۸۵/۰۷/۰۵ وزارت کشور، پرداخت خسارت، به اشخاص حقیقی در اثر اغتشاشات و بحران‌ها، از تکالیف دولت است (زرگوش، ۱۳۸۹، ۲/۲۷۵) و در بند (م) ماده ۲۸ قانون الحاق برخی مواد به قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی به دولت (مصوب ۱۳۹۳/۱۲/۰۴)، به دولت اجازه داده شده است به منظور پیش آگاهی، پیشگیری، امداد رسانی، بازسازی و نوسازی مناطق آسیب دیده از حوادث غیرمترقبه از جمله: بیماری‌های

۱. ماده ۱۰: به منظور حمایت از زیان دیده‌گان حوادث رانندگی، خسارت‌های بدنی وارد به اشخاص ثالث که به علت فقدان یا انقضاء بیمه‌نامه، بطلان قرارداد بیمه، تعلیق تأمین بیمه‌گر، فرار کردن و یا شناخته نشدن مسئول حادثه و یا ورشکستگی بیمه‌گر، قابل پرداخت نباشد، یا به طور کلی، خسارت‌های بدنی خارج از شرایط بیمه نامه (به استثناء موارد مصرح در ماده ۷) توسط صندوق مستقلی به نام صندوق تأمین خسارت‌های بدنی پرداخت خواهد شد.

همه‌گیر انسانی و دامی و حیات وحش، تنخواه گردان موضوع ماده ۱۰ قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت (مصوب ۱۳۸۰/۱۱/۲۷) را به سه درصد^۱ و اعتبارات موضوع ماده ۱۲ قانون تشکیل سازمان مدیریت بحران کشور را به دو درصد افزایش دهد.^۲

۲) تأمین امکانات درمانی رایگان، هزینه‌های درمانی برای مبتلایان به ویروس، باری مضاعف را بر دوش آنان می‌گذارد و عمل کردن دولت به وظایف اساسی خود، مبنی بر تأمین بهداشت و درمان به صورت رایگان، از جمله: آزمایش‌های رایگان برای افراد، بستری و درمان رایگان، تأمین داروی رایگان و... می‌تواند به نوعی مصداق جبران خسارت مادی قلمداد گردد.

۳) بخشودگی هزینه‌های دولتی، محرومیت از درآمد ناشی از طرح فاصله‌گذاری اجتماعی (تعطیلی بسیاری از اصناف و مشاغل) از یک سو و افزایش هزینه‌های عمومی، باعث فشار مالی مضاعف بر شهروندان گردیده است. این امر می‌تواند توجیه‌کننده تصمیمات رفاهی دولت‌ها مبنی بر دادن مهلت مناسب یا معافیت برای پرداخت هزینه بهای انرژی مصرفی، مالیات، بیمه و سایر حقوق دولتی مربوط به کسب و کارها گردد.

۲-۶. جبران خسارات معنوی

هدف از دادن خسارت، این است که وسیله معادلی در اختیار زیان‌دیده قرار گیرد که بتواند او را خشنود سازد و رنج درونی را تحمل پذیرتر سازد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ۲۵۶). این نوع جبران خسارت، قبال مبتلایان به کرونا ویروس منطقی به نظر می‌رسد (کاظمی و دیگران، ۱۳۹۳، ۱۵۵)؛ علاوه بر جبران خسارات معنوی از طریق پرداخت نقدی، سایر راهکارهای پاسخ‌دهی به این خسارت‌ها را می‌توان به شرح زیر بیان داشت:

۱) پیش‌بینی مراکز مشاوره، این مراکز در صورت عملکرد مناسب و به موقع می‌توانند در پاسخ به بحران‌های پس از حادثه مؤثر باشند. در صورتی که گرایش موجود، به سمت حفظ بهداشت فردی در مواقع بحران‌های پزشکی، به درستی مدیریت نشود، ممکن است منجر به یک بحران روانی دیگر، پس از پایان یافتن وضعیت موجود گردد.

۲) تزریق حس امید در جامعه، همزمان با بیان واقعیت‌های موجود، می‌تواند از اشاعه حس ناامیدی در جامعه جلوگیری کرد. امروزه، فضای مجازی، امکانی مناسب برای انتشار اخبار و اطلاع‌رسانی فراهم

۱. ماده ۱۰: به دولت اجازه داده می‌شود برای پیش‌آگاهی‌ها، پیشگیری، امداد رسانی، بازسازی و نوسازی مناطق آسیب دیده از حوادث غیرمترقبه ... اعتبار مورد نیاز را در لوائح بودجه سالانه منظور نماید.

۲. ماده ۱۲: به دولت اجازه داده می‌شود در صورت وقوع حوادث طبیعی و سوانح پیش‌بینی نشده معادل یک و دو دهم درصد (۱/۲٪) از بودجه عمومی هر سال را از محل افزایش تنخواه گردان خزانه تأمین کند تا به صورت اعتبارات خارج از شمول، با پیشنهاد شورای عالی و تأیید رئیس‌جمهور هزینه گردد.

کرده است. از طریق انتشار اطلاعات امید بخش به شهروندان می‌توان کمک کرد تا لاقلاً، در مبارزه با انتشار ویروس، خود را نبازند.

نتیجه‌گیری

از برآیند پژوهش حاضر موارد ذیل استنتاج گردید:

(۱) در مبانی فقهی، تقصیر، جایگاه ذاتی در شکل‌گیری مسئولیت مدنی نداشته و صرفاً، وسیله‌ای برای احراز رابطه سببیت، مورد توجه قرار می‌گیرد. پذیرش نظریه تقصیر، برای مبنای مسئولیت دولت، سبب بدون جبران ماندن بسیاری از خسارات وارده خواهد شد و صرف اینکه عرف، زبانی را مستند به شخصی بداند، شخص، مسئول جبران خسارات وارده خواهد بود.

(۲) دولت، متولی اصلی بهداشت عمومی و سلامت جامعه است و قبال ویروس کرونا، مسئولیت داشته است. احراز تقصیر دولت، در بیماری کرونا، در زمینه‌های: تصمیم‌گیری، پیشگیری، هشدار دهندگی، اطلاع‌رسانی، آموزش‌های همگانی، سوء مدیریت‌های موجود و... مواردی است که علل اصلی مسئول شناختن دولت برشمرده شده است؛ لذا رابطه سببیت محرز گردیده و دولت، باید پاسخگوی خسارات وارده باشد.

(۳) مطابق ماده ۸ قانون مدیریت خدمات کشوری، موضوع شیوع کرونا ویروس، در دسته اعمال حاکمیتی در نظر گرفته شده و ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی، اعمال تصدی‌گری و حاکمیتی دولت را تفکیک کرده و برای اعمال حاکمیتی، مسئولیت مدنی قائل نگردیده است؛ در حالی که در مبانی فقهی، تفکیکی میان اعمال تصدی و حاکمیتی در مسئولیت اشخاص موجود نمی‌باشد؛ لذا با توجه به مغایرت نظریه تفکیک اعمال حاکمیتی و تصدی با اصول و قواعد فقهی و سایر دلایل عقلی و منطقی، این نظریه، امروزه، به صورت نظریه منسوخ درآمده است.

(۴) چنانچه اثبات گردد عمل دولت، به منظور رعایت مصلحت عمومی و نفع عامه بوده، قاعده احسان جاری است و شخص محسن (کارکنان و خود دولت) ضامن نیست. برخی از اقدامات دولت را می‌توان به استناد قاعده اجرای قانون اهم، توجیه کرد و دولت را از مسئولیت رهانید؛ لیکن از قاعده تحذیر، برای ساقط کردن ضمان دولت نمی‌توان بهره برد؛ زیرا دولت در زمینه هشدار و اطلاع‌رسانی، تقصیر داشته و به علت اینکه هشدار، مؤثر نبوده، نمی‌تواند رافع مسئولیت تلقی شود.

(۵) در میزان مسئولیت دولت و آسیب دیده، باید قائل به تفصیل شد و بر اساس قاعده انصاف، تقصیر از جانب هر دو طرف، لحاظ گردد و هر یک، به میزان تقصیر خود، مسئول خواهند بود و چنانچه هیچ یک مقصر نباشند، جبران خسارت از بیت المال خواهد بود.

۷) دولت، بنا به شرایط حاکم، باید حتی الامکان، برای اعاده به وضع سابق اقدام کند و در غیر عدم امکان تحقق آن، خسارت‌های مادی را حسب مورد، از طرفی مانند: پرداخت نقدی، تأمین امکانات درمانی رایگان، بخشودگی هزینه‌های دولتی و خسارت‌های معنوی را از طریق: پیش بینی مراکز مشاوره، تزریق حس امید در جامعه و شفافیت در اطلاع رسانی، تأدیه کند. هیچیک از دیدگاه‌های عدم ضمان دولت، موجب رفع ضمان از دولت نمی‌شود؛ بلکه صرفاً، پرداخت فوری خسارت را مرتفع می‌کند.

کتاب شناسی

۱. آشوری، داریوش، (۱۳۶۶)، دانشنامه سیاسی (فرهنگ اصطلاحات و مکتب‌های سیاسی)، تهران، نشر مروارید.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳. ابوالحمد، عبدالحمید، (۱۳۷۹)، حقوق اداری ایران: استخدام‌های کشوری، ارتش و نیروی انتظامی، تهران، انتشارات توس.
۴. احسانی فر، احمد، (۱۳۹۹)، «ابعاد فقهی و حقوقی بیماری‌های واگیر خطرناک و سریع‌الانتشار از منظر قاعده وجوب دفع ضرر محتمل»، حقوق اسلامی، سال هفدهم، شماره: ۶۴، ص ۱۴۳-۱۷۴.
۵. اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۳ ق)، مجمع الفائدة و البرهان، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۶. استوارسنگری، کورش، (۱۳۸۸)، «مفهوم دولت در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، نشریه حقوق اساسی، دوره ۶، شماره: ۱۱، شماره پیاپی: ۱۱، ص ۴۹-۸۶.
۷. السان، مصطفی، (۱۳۹۹)، «مسئولیت مدنی دولت در قبال بیماری‌های واگیردار (بررسی موردی: کووید-۱۹)»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، ویژه نامه حقوق و کرونا، دوره: ۲۳، ص ۲۱۵-۲۴۳.
۸. امامی، محمد؛ استوارسنگری، کورش، (۱۳۹۰)، حقوق اداری، تهران، انتشارات میزان.
۹. بادینی، حسن؛ مهرداد، مهدی، (۱۳۹۶)، «کارایی اقتصادی در حقوق خصوصی؛ نظریه و مصادیق»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره: ۴۷، شماره: ۱، ص ۱۹-۳۵.
۱۰. توکلی، احمد؛ وحدت، کتابیون؛ کشاورز، محسن، (۱۳۹۸)، «کروناویروس جدید ۲۰۱۹ (COVID-19) بیماری عفونی نوظهور در قرن ۲۱»، دوماهنامه طب جنوب، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، سال بیست و دوم، شماره: ۶، ص ۴۳۲-۴۵۰.
۱۱. حاجی عزیزی، بیژن، (۱۳۸۰)، «روش‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی، نشریه دانشور پزشکی»، دوره: ۹، شماره: ۳۶، ص ۶۳-۷۲.
۱۲. حمیم، سلیمان، (۱۳۸۶)، فرهنگ معاصر کوچک انگلیسی-فارسی حمیم، تهران، نشر فرهنگ معاصر.
۱۳. دانش نهاد، محمد؛ علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل، (۱۳۹۶)، «مبانی قاعده اضطرار در مسئولیت مدنی اشخاص و دولت»، فصلنامه علمی و پژوهشی جستارهای فقهی و اصولی، سال سوم، شماره پیاپی: ۶، ص ۶۵-۹۷.
۱۴. روضه سرا، علی محمد؛ حسین نژاد کریمی، سید علی، (۱۳۹۶)، «تبیین قاعده اهم و مهم و جایگاه آن در فقه و قانون مجازات اسلامی»، نشریه مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره سوم، شماره: ۱/۳، ص ۱۳۷-۱۴۹.

۱۵. زمانی، سید قاسم، (۱۳۹۹)، «بحران کرونا و تعهد بین المللی دولت‌ها برای تضمین سلامت شهروندان»، بنیان پژوهشکده تحقیقات راهبردی، پیش شماره دوم، ص ۹۶-۹۹.
۱۶. زرگوش، مشتاق، (۱۳۸۹)، مسئولیت مدنی دولت، قواعد عمومی، مبانی و اصول، تهران، نشر میزان.
۱۷. سلطانی، عباسعلی، (۱۴۰۱)، «نگره‌ی قاعده نگاری انصاف با رویکرد به ادبیات فقه امامیه»، مجله آموزه‌های فقه و حقوق جزاء، سال اول، شماره: ۱، ص ۷۷-۹۰.
۱۸. شفیعی سیف آبادی، محسن؛ باقری دولت آبادی، علی، (۱۳۹۹)، «بررسی تطبیقی عملکرد دولت ایران و سنگاپور در مقابله با کرونا و آینده پیش روی آنها»، فصلنامه دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال ششم، شماره: ۲۲، ص ۱۴۱-۱۷۵.
۱۹. صفار، محمد جواد، (۱۳۷۳)، شخصیت حقوقی، تهران، نشر دانا.
۲۰. طاهری، سارا، (۱۳۹۹)، «مروری بر بیماری کروناویروس (کووید ۱۹) و آنچه درباره آن شناخته شده است»، تصویر سلامت، دوره: ۱۱، شماره: ۱، ص ۸۷-۹۳.
۲۱. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، (۱۳۹۰)، حقوق اداری، تهران، انتشارات سمت.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، (۱۹۸۷ م)، تاریخ طبری، بیروت، مؤسسه علمی.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۵)، تهذیب الأحکام، تهران، انتشارات علمیه.
۲۴. علیان نژادی، ابوالقاسم، (۱۳۹۴)، احکام پزشکی مطابق با فتاوی آیت الله مکارم شیرازی، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۲۵. علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل؛ دانش نهاد، محمد، (۱۳۹۷)، «جایگاه قاعده تحذیر، در مسئولیت مدنی اشخاص و دولت»، آموزه‌های فقه مدنی، شماره: ۱۷، ص ۱۸۹-۲۱۲.
۲۶. غمامی، مجید، (۱۳۷۶)، مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال کارکنان خود، تهران، نشر دادگستر.
۲۷. قاضی، سید ابوالفضل، (۱۳۹۸)، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، نشر میزان.
۲۸. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶)، الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری): مسئولیت مدنی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۲۹. کاظمی، محسن؛ روشن، محمد؛ روزبهانی، شجاع، (۱۳۹۳)، «مسئولیت مدنی ایراد خسارت معنوی ناشی از بیماری‌های ایدز و هیپاتیت در اثر انتقال خون آلوده، با نگاهی به پرونده هموفیلی‌ها»، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هشتم، شماره: ۳۰، ص ۱۴۷-۱۸۱.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، الفروع من الکافی، تهران، انتشارات اسلامیه.
۳۱. گنجی، علی؛ مسیبی، قاسم؛ خاکی، محسن؛ قضاوی، علی، (۱۳۹۹)، «مروری بر کروناویروس نوپدید ۲۰۱۹ (COVID-2019) ایمونوپاتوژنز، بیولوژی مولکولی و جنبه‌های بالینی»، مجله دانشگاه علوم پزشکی اراک، دوره: ۲۳، شماره: ۱، ص ۸-۲۰.
۳۲. مظفری، مصطفی؛ میرزایی مقدم، مرتضی، (۱۳۹۹)، «بررسی حقوقی نحوه عملکرد و مسئولیت دولت در جبران خسارت ناشی از بحران کووید ۱۹»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره: ۲۳، ویژه‌نامه حقوق و کرونا، ص ۳۸۵-۴۱۱.
۳۳. معین، محمد، (۱۳۸۶)، فرهنگ معین، تهران، انتشارات آدنا.
۳۴. مهرا، نسرین، (۱۳۹۹)، «مسئولیت دولت در جبران خسارت قربانیان کرونا»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره: ۲۳، ویژه‌نامه حقوق و کرونا، ص ۱۴۳-۱۶۲.

۳۵. مهمان نوازان، روح الله، (۱۳۸۸)، خسارات قابل جبران در حقوق کیفری ایران، تهران، نشر آثار اندیشه.
۳۶. میرموسوی، سید علی، (۱۴۰۰)، «تعهد و مسئولیت دولت در برابر حقوق بشر»، دوفصلنامه حقوق بشر، سال شانزدهم، شماره: ۱، شماره پیاپی: ۳۱، ص ۲۵-۵۱.
۳۷. نجارزاده هنجنی، مجید، (۱۳۹۹)، «تحلیل حقوقی وضع محدودیت‌های ناشی از همه گیری کرونا در حقوق ایران؛ در جستجوی اداره صلاحیت دار»، فصلنامه حقوق اداری، سال هفتم، شماره: ۲۳، ص ۲۲۵-۲۴۵.
۳۸. نجفی، محمد حسن، (۱۳۶۲)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۹. وحدتی شبیری، سید حسن؛ سامانی، احسان، (۱۴۰۰)، «تحلیل فقهی حقوقی مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال زیانبار حاکمیتی در قبال شهروندان»، فصلنامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری، سال سوم، شماره: ۶، ص ۸۵-۱۰۶.
۴۰. هاشمی، سید محمد، (۱۳۹۱)، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران: حاکمیت و نهادهای سیاسی، تهران، نشر میزان.
۴۱. هوشمند فیروزآبادی، حسین، (۱۳۹۹)، «امکان سنجی رفع مسئولیت مدنی ناقلان بیماری‌های همه گیر در پرتو قاعده تحذیر»، حقوق اسلامی، سال هفدهم، شماره: ۶۴، ص ۷۷-۱۱۰.
۴۲. یزدانیان، علیرضا، (۱۳۸۷)، حقوق مدنی: قواعد عمومی مسئولیت مدنی، تهران، نشر میزان.

